

Księga Mądrości

Stajemy wobec wyjątkowej księgi biblijnej. Jest najmłodszą księgą starotestamentalną, napisaną bezpośrednio w języku greckim w środowisku Żydów żyjących w diasporze aleksandryjskiej. Autor pozostaje wierny tradycji żydowskiej, ale równocześnie jest otwarty na świat hellenistyczny, w którym żyje. Jej zawartość stanowi nowość w kontekście Starego Testamentu, przede wszystkim przez tematykę eschatologiczną podejmowaną w pierwszych sześciu jej rozdziałach, ale również przez releksję historii Izraela w finalnej części księgi (rozd. 10–19).

1. Tekst

Manuskrypty greckie zawierające tę księgę tytułują ją jako *sophia salomonos* – Mądrość Salomona. Podobnie w najstarszych kodeksach łacińskich (*Vetus Latina*) pojawia się tytuł *Liber sapientiae Salomonis*. Wulgata, podobnie jak współczesne tłumaczenia, mają prostszy tytuł Księga Mądrości. Autor, szczególnie w części centralnej (Mdr 7–9), utożsamia się z królem Salomonem, co odpowiada żydowskiej tradycji przypisującej Salomonowi autorstwo kilku innych ksiąg mądrościowych (Prz, Koh, Pnp). Od epoki patrystycznej rozpoznaje się charakter pseudoepigraficzny tej księgi (m.in. Orygenes, Augustyn, Hieronim). Ten pseudo-Salomon mówi doskonale po grecku, używa bogatego słownictwa, stylem nawiązuje do greki klasycznej.

Księga zawiera 1734 różne słowa, z czego 1303 występują tylko jeden raz w księdze, zaś 335 słów (ok. 20%) nie pojawia się w żadnej innej księdze Starego Testamentu (w przekładzie greckim)¹.

Mimo że autor Księgi Mądrości posługuje się swobodnie językiem greckim, korzysta z myśli i filozofii greckiej, szczególnie stoickiej, to jednak nie myśli po grecku. Jest Żydem diaspory, którego duchową ojczyzną jest tradycja religijna Izraela.

2. Datacja

Czas powstania Księgi Mądrości stanowił przez długi czas prawdziwą enigmę, którą dzisiaj wydaje się być rozwiązana. Naukowcy sytuowali jej powstanie w przedziale od początków II wieku przed Chr. do czasu panowania cesarza Kaliguli (37-41 po Chr.). Dyskusja toczyła się wokół relacji między Księgą Mądrości a aleksandryjskim filozofem żydowski Filonem, który żył w pierwszej połowie I wieku po Chr., jak również między możliwym kontaktem Księgi Mądrości z tekstami nowotestamentalnymi (szczególnie Rz 1,8-32 i Ef 6,11-17). Zwolennicy tezy o znajomości pism Filona przez autora Księgi Mądrości zakładają, że pisał on ją w czasie panowania Kaliguli, a więc między 37 i 41 rokiem po Chr. Jednakże kontakty między Filonem i Księgą Mądrości można tłumaczyć w prostszy sposób, odwołując się do wspólnego kontekstu kulturowego Aleksandrii. Dlatego też przeważa opinia o datowaniu Księgi Mądrości przed Filonem.

Wewnątrz księgi można w istocie uchwycić wiele elementów językowych jak i tematycznych wskazujących na powstanie jej w czasach pryncypatu cesarza Oktawiana Augusta, tj. między 30 r. przed Chr. a 14 r. po Chr. W kontekście słownictwa klasycznym argumentem jest obecność w Mdr 6,3 terminu *κράτησις* („panowanie”) – terminu technicznego na określenie zdobycia Egiptu przez Rzymian w 30 r. przed Chr. po zwycięskiej bitwie morskiej pod Akcjum. Na tej podstawie możliwe jest datowanie Księgi Mądrości dopiero po 30 r. przed Chr. Innymi elementami wskazującymi na epokę cesarza Augusta jest tekst Mdr 14,22 („I nie dość, że błędzą co do poznania Boga, ale ponadto, żyjąc w wielkim zamęcie niewiedzy, to tak wielkie zło nazywają pokojem”), który zdaje

¹ V. Morla Asenso, *Libri sapienziali e altri scritti*, s. 214.

się czynić aluzję do *pax romana* proklamowanego przez Okawiana Augusta w 9 r. przed Chr., oraz fragment Mdr 14,16-22, który może odnosić się do rodzącego się kultu imperatora. Wrogość, jaką zauważa się w Księdze Mądrości względem Egipcjan, jest znakiem zmieniającej się sytuacji w Aleksandrii na skutek przybycia Rzymian, przede wszystkim niezadowolenia Żydów wobec narzuconego im podatku *laographia*. Był to podatek pogłówny, który nałożyli Rzymianie w początkach panowania Augusta na tych mieszkańców Aleksandrii, którzy nie cieszyli się pełnią praw obywatelskich. W tym gronie byli również Żydzi. Ta kwestia wybrzmiewa w tekście Mdr 19,13-17, w którym mędrzec, wychodząc od występkę mieszkańców Sodomy względem Lota (Rdz 19), uznaje współczesnych sobie Egipcjan za gorszych od Sodomitów z powodu odmowy praw cywilnych Żydom, którzy wobec Egiptu okazali się być dobroczynni.

Autorem Księgi Mądrości jest anonimowy Żyd mieszkający w Aleksandrii, doskonale znający Pismo Święte, zakorzeniony w tradycji Ojców, równocześnie związany z kulturą hellenistyczną stanowiącą naturalne środowisko miasta Aleksandrii w końcu I wieku przed Chr.

3. Księga Mądrości w dialogu ze światem hellenistycznym

Adresatami Księgi Mądrości są Żydzi z Aleksandrii, szczególnie młodzieńcy, których autor chce umocnić w wierze i przygotować do przyszłych zadań, które czekają ich w społeczności żydowskiej. Równocześnie stara się ich zachęcić do wiernego trwania w tradycji Ojców i nieulegania pokusom przychodzącym ze strony kultury hellenistycznej.

Wpływ myśli hellenistycznej na Księgę Mądrości jest niezaprzeczalny. Jej autor nie ogranicza się tylko do mówienia po grecku, lecz przedstawia wiarę żydowską w sposób zrozumiały dla tych, którzy byli zanurzeni w kulturze greckiej, jak było to w przypadku znacznej części Żydów aleksandryjskich. Celem księgi była pomoc młodym Żydom w wyrażeniu ich wiary w kontekście kulturowym różnym od hebrajskiego. Dlatego też Księga Mądrości posługuje się pojęciami filozoficznymi, teologicznymi i moralnymi pochodzenia greckiego, sięgając nawet po antropologię platońską i koncepcje epikurejskie, by osadzić wiarę ojców wewnątrz świata greckiego, nie zamykając się na pozytywny wkład, jaki mógł on wnieść do religii judaistycznej. Podajmy kilka przykładów².

- w Mdr 8,20 („będąc dobrym, wszedłem do ciała nieskalanego”) i 9,15 („śmiertelne ciało przygniata duszę i ziemski namiot obciąża rozum pełen myśli”) można widzieć pewne nawiązania do myśli platońskiej o preegzystencji duszy;

- w Mdr 13,1-9 mowa jest o naturalnym poznaniu Boga. Autor Księgi Mądrości uznaje ważność argumentów stoicko-arystotelesowskich na rzecz poznawania istnienia Boga poprzez rzeczywistość materialną. Zasada analogii proporcjonalności (13,5: „Z wielkości i piękna stworzeń poznaje się przez podobieństwo ich Stwórcę”) jest właściwa logice platońskiej i stoickiej. Mimo że Księga Mądrości odrzuca panteizm właściwy stoikom, to jednak ich próby poszukiwania Boga traktuje poważanie;

- termin *ἀφθαρσία* („nieśmiertelność”), użyty w Mdr 2,23; 6,18.19, w koncepcji epikurejskiej oznacza pozytywną siłę, właściwą bogom, która jest w stanie utrzymać razem atomy i w ten sposób uchronić je przed zniszczeniem. Plutarch natomiast używa tego terminu na określenie trwałego istnienia bóstwa;

- w pochwalie mądrości w Mdr 7–8 można dostrzec pewne idee stoickie. Kilkakrotne zestawianie „mądrości” i „ducha” (por. Mdr 1,6-7; 7,22b.24; 9,17) przywołuje stoicką naukę o „duchu świata”,

² Przykłady za: L. Mazzinghi, *Il Pentateuco sapienziale*, s. 223-224.

który przenika wszystkie rzeczy. Mimo że autor Księgi Mądrości odrzuca panteizm, idea „kosmosu”, uporządkowanego, kierowanego przez ducha mądrości, zdradza wpływ filozofii stoickiej;

- autor Księgi Mądrości wzorowałby się również na greckim gatunku literackim nazywanym *εγκομιον* – „pochwała”, który składa się z trzech części: wstępu (obowiązek chwaleń wybitnych postaci), pochwały uwzględniającej przymioty tych osób oraz zakończenia (zachęta do ich naśladowania). I tak w Księdze Mądrości mamy *exordium* – wstęp (1,1–6,21), w którym jest antycypowany przedmiot pochwały (rozd. 1 i 6), następnie właściwą pochwałę mądrości (6,22–9,18) i na koniec epilog (19,10–22), w którym następuje rekapitulacja zasadniczych argumentów. Sekcja Mdr 10–19 zawierająca releksję historii zbawienia Izraela nie ma swego odpowiednika w literaturze greckiej.

Księga Mądrości wchodzi zatem w świat grecki z nastawieniem dialogicznym, pozytywnym wobec zmian kulturowych, które zachodzą, poszukując sposobu adaptacji wiary żydowskiej w środowisku hellenistycznym. Można zatem mówić o udanej próbie inkulturacji, która dokonuje się w sposób pokojowy i całkowicie naturalny. Autor Księgi Mądrości nie odczuwa potrzeby tłumaczenia się z powodów dyskusowania z Grekami. Dialoguje z nimi, mając świadomość, że pisze dzieło służące Bogu. W Mdr 7,15 prosi o łaskę wyrażenia pragnień samego Boga („Oby mi Bóg dał słowo odpowiednie do myśli i myślenie godne tego, co mi dano!”). Tak przeżywana inkulturacja staje się nośnikiem wiary jahwistycznej.

4. Księga Mądrości a tradycja biblijna

Autor księgi jest Żydem głęboko zakorzenionym w biblijnej tradycji Izraela. Wykazuje się szeroką znajomością Biblii, którą też zakłada u swoich słuchaczy. Odnosząc się do tekstów biblijnych, autor pozostaje bliski przekładowi greckiemu Septuaginty, jakkolwiek nie można wykluczyć, że odwołuje się również do tekstu hebrajskiego. Nie cytuje bezpośrednio żadnego tekstu biblijnego, jednakże księga jest pełna biblijnych aluzji.

W pierwszej części księgi (Mdr 1–6) autor przywołuje pytania stawiane przez Hioba i Koheleta odnośnie problemu odpłaty: co ze sprawiedliwością Bożą, jeśli sprawiedliwy cierpi i umiera, natomiast występny zdaje się cieszyć powodzeniem? Odpowiedź Księgi Mądrości (szczęście wieczne dla sprawiedliwego i smutny los występny na sądzie ostatecznym) rodzi się z releksji tekstu Rdz 1–3: pierwotny zamysł Boga wobec człowieka zostaje odczytany w Mdr 1,14 i 2,23–24 w kluczu nieśmiertelności i niezniszczalności. W opisie sprawiedliwego cierpiącego (Mdr 2,10–20) autor odczytuje na nowo teksty Ps 22 i Iz 53 o cierpiącym Słudze Jahwe. W zapowiedzi szczęścia sprawiedliwych można dostrzec obecność tekstów o charakterze eschatologicznym, jak Ps 2 i Dn 7–12.

Punktem wyjścia dla drugiej części księgi (Mdr 7–9) są dwa klasyczne teksty o mądrości Salomona: 1 Krl 3,5–15 i 2 Krn 1,7–12. Opis miłości Salomona do mądrości (np. Mdr 7,8–14; 8,2), podobnie jak przedstawienie stwórczej mądrości (np. Mdr 6,22; 7,21), korzysta z Księgi Przysłów, szczególnie Prz 8,22–30.

Trzecia część księgi, historyczna (Mdr 10–19) wychodzi od listy sprawiedliwych (Mdr 10), która czyni odniesienie do „sprawiedliwych” z Księgi Rodzaju. Następujący dalej opis plag egipskich podąża na narracją Księgi Wyjścia, ale również releksją jej tekstów w Ps 78; 105 i 107. Polemika z bałwochwalstwem w Mdr 13–15 odwołuje się do tradycji prorockiej i psalmicznej, szczególnie do tekstów Deutero-Izajasza.

Księga Mądrości jawi się zatem utkana z odniesień do tekstów biblijnych. Nie jest to prosta mozaika cytatów czynionych tam, gdzie są one konieczne. Unikając cytowania, autor pozostawia czytelnikowi wolność odkrywania każdego odniesienia biblijnego w jego kontekście pierwotnym, a tym samym odczytywania jeszcze bardziej sensu, jaki ten tekst chce komunikować.

5. Relacja Księgi Mądrości z Nowym Testamentem

Dzisiaj przyjmuje się tezę o znajomości Księgi Mądrości przez autorów Nowego Testamentu, szczególnie Pawła i Jana. List do Rzymian czyni wiele odniesień do Księgi Mądrości, szczególnie w kwestii oceny pogaństwa (por. Rz 1,18-23 i Mdr 13,1-9). Paweł zdaje się odczytywać w 1 Kor 10,1-4 wydarzenia *exodusu* w sposób analogiczny do lektury midraszowej obecnej w Mdr 11-19. Punkty kontaktu można wykazać również między 1 Tes 5,1-11 a piątym i szóstym dyptykiem „księgi historycznej” (Mdr 17,1-18,4 i 18,5-25). Wymienione wyżej relacje dowodzą, że Paweł znał Księgę Mądrości.

Jeszcze więcej powiązań dostrzega się między księgą Mądrości a Ewangelią Janową. Obie księgi sięgają po cuda dokonane przez Boga podczas *exodusu* jako model dla znaków dokonywanych przez mądrość (w Mdr) o przez Jezusa (w J). Zarówno Jan jak i Księga Mądrości przedstawiają te znaki w tej samej kolejności, która jednak nie podąża za kolejnością znaków z czasów *exodusu*:

- wesele w Kanie (J 2,1-11) przywołuje pierwszy dyptyk z Mdr 11,4-14, podkreślając temat pragnienia;
- uzdrowienia z J 4,43-54 i 5,1-9 korespondują z trzecim dyptykiem Mdr 16,4-14;
- chleb życia (J 6) odpowiada dyptykowi o mannie (Mdr 16,15-28);
- uzdrowienie niewidomego od urodzenia (J 9) pozostaje w relacji z dyptykiem o ciemnościach (Mdr 17,1 – 18,4);
- wskrzeszenie Łazarza (J 11) pozostaje w relacji ze śmiercią pierworodnych i wybawieniem Egipcjan (Mdr 18,5-25).

W Ewangelii Janowej podobnie jak w Księdze Mądrości wydarzenia historyczne przyjmują walor symboliczny, stając się znakami rzeczywistości duchowej i eschatologicznej. Przykładowo manna na pustyni jest „chlebem anielskim” (Mdr 16,20-21.26), który w mowie eucharystycznej Jezusa w J 6 jest tożsamy z Jego ciałem. Światło, które rozświetla świat (Mdr 17,19), jest tożsame ze światłem Prawa (Mdr 18,4), zaś w Ewangelii Janowej sam Jezus objawia się jako światłość świata (J 8,12; 9,39). Nie można wykluczyć istnienia jakiejś wspólnej tradycji midraszowej, ale też możliwe jest, że autor czwartej Ewangelii zna i używa Księgi Mądrości.

6. Struktura Księgi Mądrości

Propozycji podziału Księgi Mądrości jest kilka, jednakże większość komentatorów opowiada się za trzyczęściową strukturą. Zachodzą pewne różnice w identyfikacji granic pierwszej i drugiej części, co jest dyktowane względami treściowymi (chodzi o pozycję 6,22-25).

Podział uwzględniający perspektywy czasowe obecne w Księdze Mądrości:

Mdr 1-6 księga eschatologii

W pierwszej części uwaga koncentruje się na przyszłym życiu, które Bóg zaplanował dla sprawiedliwych; kontrastuje ono z antytetycznym planem dla występnych, którzy doświadczą porażki.

Mdr 7–9 księga mądrości

Dośłownie można w drugiej części mówić o „księdze mądrości”. Po pochwaleniu mądrości, będącej gwarancją nieśmiertelności, w samym centrum Księgi Mądrości znajduje się modlitwa o otrzymanie daru mądrości (rozd. 9).

Mdr 10–11 księga historii

W ostatniej części zostaje podjęta refleksja nad obecnością mądrości w historii Izraela. Zaczyna się ona od listy sprawiedliwych (Mdr 10), po której następuje siedem antytez (dyptychów) zestawiających doświadczenie Egiptu Izraela w czasie *exodusu* w rozdz. 11–19. Historia staje się fundamentem eschatologii. W tym bloku mamy dwie dygresje: Mdr 11,15–12,27, która traktuje o łaskawości (filantropii, miłosierdziu) Boga względem grzeszników, oraz Mdr 13–15, która przynosi krytykę bałwochwalstwa (uznanego za źródło niesprawiedliwości).

7. Gatunek literacki Księgi Mądrości

Księga Mądrości ma wiele elementów wspólnych grecką literaturą klasyczną, co dotyczy również jej gatunku literackiego. Można nawet mówić o swoistym synkretyzmie gatunkowym, jako że autor Księgi Mądrości połączył kilka gatunków literackich, przede wszystkim: protreptyk, *enkomion* i *synkrisis*³.

Protreptyk to wypowiedź zachęcająca do uprawiania sztuk czy nauk. Celem protreptyku jest przekonanie odbiorców do szczególnego sposobu postępowania, co dokonuje się na drodze argumentów albo perswazji. Intencją protreptyczną Księgi Mądrości jest zachęta do zabiegania o dar mądrości, który zsyła Bóg.

W kontekście całości Księgi Mądrości pod kategorię protreptyku nie podpada długa sekcja historyczna (Mdr 11–19), która prezentuje się jako *synkrisis*, czyli porównanie. W retoryce greckiej ta forma wypowiedzi służy przywołaniu przykładu ludzi wybitnych, którzy są porównywani z wychwalanym bohaterem. Protagonistą jest oczywiście mądrość, która jest wychwalana na bazie nadzwyczajnych wydarzeń z historii Izraela z czasów *exodusu*.

Mając na uwadze pochwałę mądrości, jaką czyni autor Księgi Mądrości, można też mówić o całej księdze jako *enkomion*⁴. Klasyczny *enkomion* wychodzi od *exordium*, w którym zachęca się słuchaczy do podążania za daną cnotą, przy równoczesnym odrzuceniu zarzutów wysuwanych przez przeciwników, pokazując przykłady osób zachowujących tę cnotę. Tak jest w pierwszej części Księgi Mądrości (rozd. 1–6). Drugą część stanowi pochwała właściwa (eulogia) danej cnoty, ukazując jej pochodzenie, naturę i czyny. Pochwała stanowi centralną część Księgi Mądrości. Finalną część *enkomion* stanowi *synkrisis* – porównanie. Poprzez przykłady wzięte z przeszłości autor chce przekonać słuchaczy do poprawności swej tezy, czyniąc nierzadko dygresje do tematów pobocznie powiązanych z przedmiotem pochwały. Ostatnia część Księgi Mądrości (rozd. 10–19) przynosi zestawienie postępowania sprawiedliwych i występnych, identyfikowanych odpowiednio z Izraelem i Egiptem. *Enkomion* zamka epilog, w którym autor rekapitułuje swoje argumenty i wyciąga z nich wnioski. Tak jest na koniec Księgi Mądrości, w 19,10–22.

³ B. Poniży, *Księga Mądrości*, s. 51.

⁴ L. Mazzinghi, *Il Pentateuco sapienziale*, s. 220.